

גלוי ונסתר בקוראן

על פרשנויות ה"ט'אהר" וה"באטן" באסלאם

חוסני אלח'טיב שחאדה

דברי הנביא: פשט ודרש

הפרשנות המקובלת לפסוקי הקוראן הקרויה "ט'אהר" (ظاهر) התפתחה כבר מראשית האסלאם. היא גובשה בין היתר בחיבורים מילוניים שמכונים "תַפְסִיר" (تفسير) שכתבו מלומדים בעלי ידע רחב בשפה הערבית והיכרות מעמיקה עם אוצר המילים הייחודי של הקוראן במטרה לפשט את לשונו הגבוהה. תפקידה של פרשנות ה"ט'אהר" הייתה אפוא לבאר את מילות הקוראן ואת התחביר שלו ברובד הגלוי, ובמובן זה מדובר בפרשנות על דרך הפְּשֻט. לפרשנות זו נוספו עם הזמן עוד יסודות שנעשו חלק בלתי נפרד מן התפסיר. אחד מן היסודות האלה הוא הציון של האירועים ההיסטוריים הסמוכים לזמני ההתגלות לנביא מוחמד שיש בהם כדי להסביר את הנסיבות שבהן ירדו אליו הפסוקים מן האל – "אסבאב אל-נוזול" (أسباب النزول) – ובכך לבאר את מילות הטקסט הקוראני. יש לציין כי לפסוקי הקוראן – אשר נערך והועלה על הכתב כחיבור שלם רק ב-651, כמעט עשרים שנה אחרי מות הנביא מוחמד ויותר מארבעים שנה אחרי ההתגלות הראשונה שלו – אין סדר כרונולוגי, ולכן היה צורך בפרשנות היסטורית שתנסה להשליט בהם סדר. יסוד אחר שהתווסף לפרשנות ה"ט'אהר" קשור לאופני השינוי והביטול של תוכניהם של פסוקים מסוימים וליישובם של הסתירות וההבדלים בין נוסחים שונים של פסוקים אחרים הנובעים מן ה"הורדות" השונות של דברי האל למוחמד – עקרון הנסח' (نسخ). מכאן נובעת היכולת של כל קבוצה דתית לקבוע הלכה שונה מתוך פסוקי הקוראן.

לצד פרשנות הט'אהר צמחה מגמה נוספת באסלאם שראתה צורך להוסיף לפרשנות עוד רובד וביקשה לגלות בתוך אותן מילים ואותם פסוקים דברים נסתרים או חבויים. כתבי פירוש אלה מכונים "ת'אניל" (تأويل), והפרשנות של הסתום והנסתר מכונה "ב'אטן" (باطن). לעומת פרשני הט'אהר שפנו להוראתו הישירה של הטקסט ופירשו את המילים כפשוטן, פרשני הבאטן עסקו בפרשנות הקוראן על דרך ה'ד'ר'ש. למעשה סימנו מחברי התאויל קבוצה של יחידי סגולה שאללה העניק להם את הידע ואת ההכשר לקבוע את פשר הדברים. פרשנות הבאטן התפתחה במידה ניכרת בעיקר בקרב קבוצות שונות של השיעה שביקשו לאשש באמצעות פרשנות זו את עמדותיהן הפוליטיות והדתיות. פרשנות מסוג זה נולדה בעקבות טבח כרבלא הנודע מ-680, שבו הרגו האומיים את אל-חוסין – נכדו של הנביא מוחמד ובנם של עלי בן אבי טאלב בן דודו של מוחמד ופאטמה ביתו של מוחמד – ועוד כשבעים מבני משפחתו. השיעים מדגישים כי פרשנות התאויל נתונה רק בידי חכמי השיעה, וליתר דיוק בידי שבעת הא'מ'א'מ'ים השיעים צאצאיהם של עלי ופאטמה שקיבלו זאת ישירות מן האל, והם מורשיים ידע זה לצאצאיהם בלבד.

השיעה-איסמאעילייה: פרשנות ופוליטיקה

שימוש ניכר בפרשנות הבאטן עשו אנשי הזרם השיעי-איסמאעילי שפיתחו את מנגנון ה"דעווה", הקריאה לאמונה באללה. מנגנון זה היה לכלי תעמולה אידאולוגי בעיקר תחת שלטון הפאטמים במצרים ובצפון אפריקה בשנים 909-1171 אך גם חצה את גבולות שלטונם ונועד לכבוש את לב המאמינים בצדקת דרכם ובתוקף שלטונם מול אויביהם מקרב השושלת העבאסית בבגדאד. לפרשנות הקוראן היה תפקיד חשוב בהנחלת עקרונותיה של האמונה הפאטמית שנולדה משושלת עלי ופאטמה.

כדי להבין את מערכת התעמולה הייחודית המשויכת לזרם הפאטמי יש לעמוד תחילה על עקרונות הט'אהר והבאטן. אלה, נוסף על היותם קשורים לפרשנות הקוראן, שימשו בסיס לצמיחת רעיונות תאוסופיים שעליהם הייתה מושתתת הפלטפורמה האידאולוגית של שלטון הפאטמים בפועל. אל-קאדי אל-נועמאן (מת ב-974), שנחשב לאיש שביסס את עקרונות הדעווה ואת הפרשנות הפאטמית במאה העשירית, חיבר ספר בשם "דעאים אל-אסלאם" – "יסודות האסלאם" – שהיה לבסיס החוקתי-הלכתי של המדינה הפאטמית ולאידאולוגיה שלה, בעיקר אחרי כיבוש מצרים והעברת השלטון מאל-מהדייה שבצפון אפריקה לבירתם החדשה קהיר. ספר נוסף מפרי עטו של אל-נועמאן נקרא "תאויל אל-דעאים" – "פירוש היסודות" – ובו הוא מבאר את המשמעויות האלגוריות הקשורות לעקרונות המרכזיים באמונה הפאטמית שאותם פירט בספר הראשון. עקרון הט'אהר והבאטן משמש מחבר זה

כעילה להדגשת התוקף הבלעדי של שלטון השושלת הפאטמית. אל-נועמאן מדגיש בספר זה את החובה לקיים הן את מצוות הט'אהר הן את מצוות הבאטן כלשונן, ולפי דבריו אין שיטה אחת באה על חשבונה של האחרת.

נבין טוב יותר את הדברים אם נבחן למשל את מצוות התפילה ("צֻלַּאת"), שהיא אחד מחמשת היסודות של האסלאם לצד העדות או ההצהרה על האמונה באל אחד ובנביא מוחמד כשליחו ("שְׁהֶאֱדָה"), הצום ("צֻּום"), מתן הצדקה ("צֻקַּאת") והעלייה לרגל ("חג"). אין די בקיום תפילת הט'אהר, אומר אל-נועמאן, כלומר אין די בקיום חמש התפילות הרגילות והגלויות שכל מאמין מצווה לקיים במשך היממה, כי אין לזנוח את תפילת הבאטן. לפי הסבריו, "תפילת הבאטן" היא אלגוריה הכוללת בתוכה את משמעות האמונה ב"דעווה" הפאטמית המיושמת על ידי קבלת המרות של שלטון הפאטמים. יש להדגיש כי המונח "תפילת הבאטן" אינו מוזכר במפורש, ואף לא במרומז, בכל אותם הפסוקים בקוראן המציינים את מצוות התפילה כאחת מחמש מצוות הדת הבסיסיות.

אל-נועמאן מצטט מסורת אחת מפי עלי בן אבי טאלב, אבי השושלת הפאטמית. וכך נאמר במסורת זו: "כשציינו בפניו [בפני עלי] ושאלוהו על מהות הקוראן, השיב: הט'אהר שבו, חובה לעשותו, ואילו הבאטן שבקרבו הוא ידע נסתר וכמוס, ולנו הוא דבר ידוע וכתוב". פרשנות אלגורית ניתנה גם לשאר מצוות הדת ואף למוטיבים או לנושאים ששייכים לסיפורי הנביאים המופיעים בקוראן. נציין למשל את מצוות הצום, שפירושה לפי הט'אהר הוא הימנעות מאוכל ושתייה לאורך כל ימי חודש הרמדאן, ואילו לפי הבאטן פירושה הוא התנזרות מגילוי האמת הדתית למוסלמים שאינם מסוגלים לקלוט אותה. מצוות החג', הכוללת שבע הקפות סביב הכעבה שבמכה, מפורשת בפירוש הבאטן כסמל לשבעת האמאים. סיפור המבול ותיבת נח נעשה בפרשנות זו משל לידיעה הלא נכונה של האסלאם, שבו הניצולים מן המבול הם קבוצת המאמינים השיעים שאלוהים הובילם לחוף מבטחים, ובידם נמצאת האמת הבלעדית. גם מנעמי גן עדן המובטחים למאמינים היו לאלגוריה בשימוש הפרשנים האיסימאעילים המבדילים באמצעותם בין תומכי השיעה ובין מתנגדיהם. אלה דוגמאות אחדות מני רבות לשימוש בפרשנות הבאטן המתווספת לפרשנות הט'אהר בגישה הפאטמית.

סונה ושיעה: פעולה וידע, אנושי ואלוהי

בשיעה-איסימאעילייה יש פירוש נוסף לט'אהר ולבאטן: ט'אהר פירושו פעולה מעשית – "עמל" (عمل) – לשם מילוי מצווה דתית או צו אלוהי, ולעומת זאת באטן פירושו ידע – "עלם" (علم). הט'אהר מצטמצם אפוא רק לקיום המצוות כפי שהן מפורטות בקוראן ובמסורות החדית' (الحديث). כאן יש להבחין בין הבסיס התאולוגי-הלכתי של הסונה ובין זה

של השיעה. באסלאם הסוני יש חשיבות מרכזית למסורות החדית', ואילו אנשי השיעה אינם מקבלים את רוב המסורות הללו, שעברו דרך שרשרת של מוסרים (אֶסְנָאד) שרובם אינו מקובל על השיעה. לשיטת השיעים המסורות שנולדו מפי הנביא נמסרות אך ורק מפיהם של האמאמים השיעים, החסינים מפני טעות, או מפיהם של אנשים מכובדים מקרב בני משפחת הנביא שמכונים "אהל אל-בית" (أهل البيت). עקרון החסינות מפני טעות נעשה מרכזי בתפיסה השיעית, והוא קיבל הוכחות בפרשנות הבאטן של פסוקים נבחרים מן הקוראן, כגון סורה 33, פסוק 33, שבו נאמר: "כל אשר רוצה אלוהים הוא להעביר מעליכם את הטומאה, אתם בני הבית, ולטהר אתכם אחת ולתמיד" (הקוראן, תרגום: אורי רובין, אוניברסיטת תל אביב, ההוצאה לאור, 2005, עמ' 343). עם זאת יש להדגיש שקיום המצוות באסלאם, "חמשת היסודות", הוא תוצאה של פירוש ה'ט'אהר המקובל הן על השיעה הן על הסונה.

מדליון בחזית מסגד אל-אקמר, מעל הכניסה הראשית. במרכז המדליון מופיעים שמותיהם של מוחמד ועלי, ומסביב להם רצועת כתב שכוללת פסוק (סורה 33, פסוק 33) שפירושו לפי הבאטן הוא שכל האמאמים צאצאי עלי ופאטמה חסינים מטעות. צילום: חוסני אלח'טיב שחאדה.

הידע הנסתר, "עלם אל-בַּאטַן" (علم الباطن), כולל בין היתר את הידע המוחשי או הממשי ברבדים הנמוכים של התודעה אבל גם את ידיעת ההלכה והחוכמה הגלומה בה, ידיעת הגלוי, הנסתר והמדומה, בקיאות בידע לא מוחשי באמצעות המחשבה המעמיקה, הדמיון והרמז וידע שנגזר מן השכל הישר ומשמש אמת מידה לידיעת אמיתות הדברים, נסיבותיהם, תחילתם וסופם.

על פי תפיסתם של השיעים, ובייחוד של האיסמאעילים שבקרבתם, על מצוות הדת הבסיסיות נוספות פעולות משלימות, שלעיתים נראה כי הן דומות לפעולות בקרב הסונה, אך פרשנות הבאטן הייחודית שנותנים להן מוציאה אותן מהגדרות הפשט. למשל מצוות ההיטהרות או הרחצה שיש לבצע טרם התפילה מקבלת משמעות עמוקה יותר שמתייחסת לחסינות האמאם מפני החטא. רבים מן הוויכוחים התאולוגיים והדיוניים הדתיים שהתעוררו בין חכמי הדת האיסמאעילים ובין חכמי הדת משאר הכתות, שיעה וסונה כאחת, נסובו סביב סוגיית ה"וּלְאִיָּה" – הציות לאמאם. על פי ה'ט'אהר, האמאם הוא שליט מוסלמי ככל שליט אחר,

והוא אדם ככל האדם, ואילו השיעה-איסמאעילייה מייחסת בפרשנות הבאטן לאמאם, שהוא נצר לעלי ולפאטמה, תכונות נשגבות ועל-אנושיות ואופפת אותו בהילה של קדושה – עד כדי כך שהוא נחשב כמי שעורך את החשבון לכלל בני האדם ביום הדין ממש כמו האל בכבודו ובעצמו.

כאמור, בסוגיות או תפיסות כאלה שהופצו בידי אנשי הדעווה הפאטמית נעשה שימוש מושכל בפסוקי הקוראן, ובעיקר בפרשנות הבאטן, וכך פורשו ביטויים מסוימים שמופיעים בפסוקי הקוראן כמטפורה לאמאם הפאטמי. לדוגמה הביטוי "אל-צראט אל-מסתקים" (الصراط المستقيم) – שבמשמעותו הגלויה והפשוטה, הט'אהר, אינו אלא "דרך הישר" – מורה בפרשנות הבאטן המופיעה במקורות פאטמים שונים על האמאם. הוא אף זכה להיות חלק ממערך כתובות של מסגדים פאטמים שנבנו במטרה לשרת את האידאולוגיה הפאטמית ולהפצת עקרונותיה.

פרטים מתוך מערך הכתובות של מסגד אל-חאכם באמר אלה בקהיר, באזור התפילה המרכזי (מתחם הקבלה). בכתובת מימין מופיעות המילים "צראט מסתקים" (חלק מתוך "וינחה אותך באורח מישרים", הקוראן, סורה 48, פסוק 2), ובכתובת משמאל – "יד אלה" (הקוראן, סורה 48, פסוק 10). שני הביטויים פורשו לפי הבאטן כאמאם, והכוונה לשליט הפאטמי בפועל, דהיינו האמאם-ח'ליף אל-חאכם באמר אלה מן השושלת הפאטמית ששלט בין השנים 996-1020. צילום: חוסני אלח'טיב שחאדה.

ביטויים נוספים שמציינים בקוראן את הקוראן עצמו כגון "כְּתָאב" (כְּתָאב) ו"אל-ד'כר אל-חכים" (الذکر الحکیم) מסמלים בפרשנות הבאטן את האמאם, וכך גם הביטוי "אור", שמשמעות הט'אהר שלו בקוראן היא האור האלוהי. האור קיבל מקום מרכזי בפרשנות הבאטן ואף מתנוסס עד היום כמוטיב אמנותי בדמות מנורה בחזית מסגד אל-אקמר בקהיר, בן התקופה הפאטמית. פסוק 35 בסורה 24, "סורת האור", הוא פסוק האור (שם, עמ' 288):

אלוהים הוא אור השמים והארץ. אורו נמשל לגומחה אשר בה מנורה, והמנורה עשויה זכוכית, והזכוכית ככוכב נוצץ; היא הוצתה (בשִּׁמְנוֹ שֶׁל) עֵץ מְבוֹרֵךְ, עֵץ זֵית, לֹא מִקְצוּוֹי מִזְרָח וְלֹא מִקְצוּוֹי מִמְּרָב. שִׁמְנוֹ כִּמְעַט שִׁיאִיר אִף אִם לֹא תִיגַע בּוֹ אֵשׁ – אִרְוֵה עַל גְּבִי אִרְוֵה יִנְחָה אֶל אִרְוֵה אֶת אִשְׁר יִחְפוֹץ, וְאִלְוֵהִים יִמְשֹׁל לְאִנְשִׁים מְשֻׁלִּים: אִלְוֵהִים יוֹדַע כָּל דְּבָר.

הפרשנות הגלויה – הט'אהר – רואה פה תיאור של האור האלוהי, וזה מתורגם לגומחה ובה מנורה. הפרשנות הנסתרת – הבאטן – מייחסת את האור האלוהי לפאטמה, בתו של הנביא, והיא שמורישה את האור האלוהי לצאצאיה, השליטים הפאטמים. האור גם מקבל משמעות של "הידע האלוהי" שהיה לנחלתם של הפאטמים הזכאים לשלוט בעולם המוסלמי כולו. הפרשנות האלגורית הזו של האור האלוהי הייתה אפוא לכלי שרת בידי פרשני הקוראן מן הזרם הפאטמי.

מוטיב האור בחזית מסגד אל-אקמר בקהיר בדימויים של מנורה (בתמונה משמאל – שני הפרטים משמאל) שמסמלת בפרשנות הבאטן את פאטמה. צילום: חוסני אלח'טיב שחאדה.

נושא מרכזי בסוגיות התאוסופיות שהעסיקו את אנשי הדת המוסלמים הוא סוגיית מהות האל. הדבר נכון בעיקר לאנשי הדת מקרב האיסמאעילים שביקשו בכתביהם להגדיר את מהותו של אללה, את ישותו, את תכונותיו ואת תארו. מגמתם העיקרית הייתה לשלול מאללה כל תכונה אנושית, תואר או שם שיכולים להתאים גם לתיאורם של בני אדם או של שאר הברואים. מתוך כך ביקשו הפרשנים לפרש על דרך הבאטן כל אזכור של אללה שבו הוא מתואר כבעל תכונות ויכולות אנושיות כגון ראייה, עשייה, ישיבה ועוד. תכונות פיזיות שמוזכרות בתיאור דמותו של אללה כגון "יד האלוהים" ו"כס המלכות" נזקקו לפרשנות של הבאטן כדי להרחיק מן האל כל סממן אנושי וגשמי – הביטוי "יד האלוהים" פורש אפוא כאמאם, ואילו הביטוי "כס המלכות" פורש ככלל הבריאה האלוהית, קרי היקום בשלמותו. לא פעם הסבירו המקורות כי שלילת הידיעה על אודות אללה היא הידיעה האמיתית, ולמעשה שלילת התכונות האלוהיות היא תכליתן של התכונות האלוהיות.

רעיונות מעין אלו התבססו באמצעות תאוריות פילוסופיות שעשו שימוש רחב בפרשנויות אלגוריות שלא תמיד היו נהירות לציבור, כגון הטענה כי אלוהים הוא אשר יצק את המשמעויות השונות של דת האמת, וזאת הוא עשה ברגע הבריאה עצמו, בעת בריאת היצורים הנמצאים בקרבת האדם, ולכן חובה על האדם להגיע לאמת של הדת ולאמונה הנכונה בהתעמקות בטבע הסובב אותו. לגישה זו הייתה השפעה רבה בתפיסה הסופית

שהתפתחה באסלאם כבר בראשיתו. גישתם של הסופים ראתה בטבע ובהתבוננות בו דרך להגעה לאמונה הרוחנית הגבוהה ביותר ודרך להתמזגות נפשו של הסופי עם הישות האלוהית. גם בתפיסה הסופית הבריאה בכללותה מתחלקת לשני חלקים: החלק הגלוי – אל-ט'אהר – והחלק הנסתר – אל-באטן – שהחלק הגלוי מעיד עליו. כך למשל גוף האדם, שהוא גלוי ונראה, ט'אהר, מעיד על הנפש המסתתרת בקרבו, הלוא היא הבאטן.

ג'לאל תאופיק: האקזוטרי והאזוטרי

בספרו [The Withdrawal of Tradition Past a Surpassing Disaster](#) מתייחס הכותב והיוצר הלבנוני ג'לאל תאופיק לאירועים מן ההיסטוריה האסלאמית ועוסק בהם בין היתר באמצעות ההבחנה בין ט'אהר, שאותו הוא מתרגם ל"אקזוטרי", ובין באטן, שאותו הוא מכנה "אזוטרי" (שם, עמ' 34 ואילך). תאופיק מייחס את ההבחנה הזאת לזרם הסופי באסלאם אבל גם מציין את השימוש שעשו בהבחנה הזאת ה"ע'לאת" (ה"מגזימים") השיעים – כלומר השיעים ה"קיצונים". קבוצות מסוימות בקרב השיעה זכו לכינוי ע'לאת משום שייחסו תכונות אלוהיות לעלי ולאמאמים אחדים. אמנם בקרב השיעים מקובל לייחס תכונות על-טבעיות לאמאמים – שיכולים להיחשב לנביאים בעלי יכולת לחולל ניסים, אף שלא זכו בהתגלות ישירה – אך בקרב קבוצות הע'לאת הדבר הגיע לכדי האלה ממש של עלי או של אחד האמאמים (כגון השליט הפאטמי אל-חאכם באמר אללה). חשוב יותר בהקשר שלנו הוא שהקוראן, כספר המקודש ביותר באסלאם, שנתפס כספר שירד מן השמים, היה ועודנו בסיס לוויכוחים תאולוגיים ופוליטיים. הקאנוניזציה של הקוראן הייתה מעשה מחושב שתכליתו הפיכת המאבק הפוליטי בין המחנות היריבים כבר מראשית האסלאם למאבק דתי. במעשה זה נהפך הקוראן לאחד מעמודי התווך של האידאולוגיה והתאולוגיה האסלאמיות, ותשומת הלב הוסטה בעיקרה לאופני הפרשנויות שניתנו למילותיו.

הקוראן הוא כאמור בסיס טקסטואלי עשיר, שהביא להתפתחותן של גישות שונות באסלאם, וכל קבוצה משלוש הקבוצות המרכזיות עושה בו שימוש מושכל ולא פעם מניפולטיבי כדי להוכיח את צדקת דרכה. קבוצת הרוב – הסונה – עשתה מאז ומעולם שימוש רב בפרשנות הפשט של פסוקי הקוראן, הט'אהר. לעומתה, קבוצות השיעה קבעו שהטקסט הקוראני אוצר בחובו תכנים נסתרים, ורק יחידי סגולה כמו האמאמים מסוגלים לחלץ את התכנים האלה בפרשנות באטן. קבוצה שלישית – האסלאם הסופי – דומה במקצת בגיבוניה לשיעה, אך הסופים, להבדיל מן השיעים, גורסים שיחידי הסגולה שיכולים להגיע אל האמת אינם בהכרח מקרב האמאמים מבית עלי אלא מי שעושים דרך רוחנית אישית.

תאופיק מתייחס בספרו בעיקר לאפיזודות של קבוצות ששייכות לשיעה-איסמעילייה. הרעיון האיסמאעילי של הפיכת החקיקה הנבואית לנזילה באמצעות השימוש בפרשנות הבאטן מעלה סוגיות רבות שאף קשורות להגות משיחית על אחרית הימים ועל תחיית המתים. רעיון זה קיבל משנה תוקף באפיזודות חולפות באסלאם של ימי הביניים, ובעיקר בימי מנהיגים של קבוצות אזוטיות שהצליחו לכונן שלטון ייחודי ועצמאי שמבוסס על אידאולוגיה כזו. תאופיק מתייחס לקבוצות כאלה, כגון הקרמטים והניזארים. מעניין בהקשר זה הוא המקרה של חסן אל-צבאח, תועמלן איסמאעילי שנעשה מנהיג הניזארים והצליח להקים שלטון עצמאי ייחודי ואפוף מסתורין באזור הררי שקרוב לימת קזווין שבצפון איראן. קביעת מקום מושבו של אל-צבאח במצודה שהוא כבש ב-1090 המכונה "קלעת אלמות" – מצודת המוות – הייתה לאתוס מרכזי של האסלאם. הן המבצר הן חייליו ששירתו תחת הנהגתו והצליחו לעמוד במשך עשרות שנים מול האימפריה העבאסית מזה ומול הצלבנים הנוצרים מזה היו למושא מחקר של חוקרי אסלאם רבים. הכינוי שדבק בחייליו של אל-צבאח הוא "חשישיון", שכן לפי הסיפור הללו השתמשו בחשיש להקהיית חושיהם לפני יציאתם אל הקרב כדי להגביר את אומץ ליבם ולהביאם לגבורה עילאית, והודגשה תמיד אכזריותם כלפי אויביהם (כינויים התגלגל בלשונות המערב למילה "assassins", "מתנקשים"). תאופיק מייחס חשיבות רבה לשליט הרביעי של קלעת אלמות, חסן עלא ד'פ'רה אל-סלאם, שהכריז על עצמו כעל אמאם נצר לבית ניזאר ושלט בין השנים 1162-1166. ב-1164 הכריז חסן שהגיע עידן תחיית המתים ("ק'יאמה"). על פי תפיסתו, המאמינים נמצאים בתקופתו בגן עדן של העולם הזה. יש הטוענים שהוא גם ביטל את חובת קיום המצוות של ה"ש'ריעה", הדין האסלאמי. תאופיק מעלה על נס את סיפורו המשיחי האזוטרי של חסן (לצד סיפורו המשיחי והאזוטרי של שבתי צבי, שגם בו הוא מצדד, ומטעמים דומים – למשל שם, עמ' 41). הוא מפגין בקיאות מרשימה במגוון אירועים בתולדות האסלאם (ובתולדות היהדות) ומפתח את מושגיו מתוך התמקדות – כמו היסטוריונים לא מעטים במערב בעת הזאת – דווקא בשולי ובאזוטרי. על רקע כל זה עולה השאלה המתבקשת: מיהו ג'לאל תאופיק עצמו? רב הנסתר על הגלוי.

חוסני אלח'טיב שחאדה, מרצה בכיר בבצלאל אקדמיה לאמנות
ועיצוב ירושלים. ספרו *Mamluks and Animals: Veterinary*
Medicine in Medieval Islam ראה אור בהוצאת Brill ב-2013
וספרו *Al-Hakim Mosque: Religion and Propaganda in*
Fatimid Egypt צפוי לראות אור בהוצאת Edinburgh University
Press ב-2025.